

ÇAĞDAŞ TÜRK YAZI DİLLERİNDE ZAMAN BİRİMLERİNİ KARŞILAYAN SÖZCÜKLER

THE WORDS STATING TIME UNITS IN THE MODERN TURKISH WRITTEN LANGUAGE

Dilek AKAN BUDAK*

Öz

Türk dili, dünyada yaklaşık 220 milyon kişi tarafından konuşulan bir dildir. Ait olduğu Ural-Altay dil ailesinin konuşur sayısı en çok olan koludur. Dünyanın birçok yerinde Türkçe konuşan insan vardır. Türkler özellikle Orta Asya'da kalabalık topluluklar halinde yaşarlar. Orta Asya'daki bu Türk topluluklarının kullandıkları çağdaş Türk yazı dilleri birbirlerine benzerlik gösterir. Bu benzerliğin sebebi; hem aynı tarihe sahip olmaları hem de aynı coğrafya üzerinde yaşıyor olmalarıdır. Çağdaş Türk yazı dillerinde şekil ve anlam itibarıyla ortak sözcüklere rastlanır. Çalışmamızda inceleme konusu olan sözcükler, zaman birimlerini ifade eden sözcüklerdir. Zaman birimlerinden kastımız; zamanı anlatan, zaman aralıklarına ad olan kelimelerdir. Örnek vermek gerekirse; mevsim adları, ay adları, gün adları vb. Bu çalışmada, çağdaş Türk yazı dillerinde zaman birimlerini göstermek üzere kullanılan sözcükler hem anlam hem de şekil yönüyle incelenmiştir. Bu sözcüklerin Türkiye Türkçesiyle benzeşen ve ayrışan yönleri tespit edilmiştir. Türkiye Türkçesi ile benzer olan sözcüklerin sadece Standart Türkiye Türkçesi ile değil, aynı zamanda Türkiye Türkçesi ağızları ile de benzerlikleri gösterilmiştir. Bilindiği üzere çağdaş Türk yazı dillerinde kimi sözcükler Eski Türkçe ile koşutluk gösterir. Bu makalede söz konusu koşutluklar da değerlendirilmiştir. Zaman birimlerini karşılayan sözcükler Türkiye Türkçesi ve Eski Türkçe ile karşılaştırılırken ses olayları da açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çağdaş Türk yazı dilleri, zaman birimleri, Eski Türkçe, Türkiye Türkçesi ağızları.

Abstract

Turkish language is a language which spoken by about 220 million people. It has the greatest number of speakers as a branch of Ural-Altai language family. There are many people who speaks Turkish on the world. Turks especially live as crowded communities in Central Asia. Modern Turkish written languages used by these Turkish communities in Central Asia is similar to with each other. The reason of this similarity is that they have same history and also live on the same geographical area. There are common words in respect to the shape and meaning in the modern Turkish written language. The surveyed words are words which mean time units in this study. Our meaning for time units is words which indicate time and used for time intervals. For example; season names, month names, day names etc. In this study, the words which used for indicating time units in the modern Turkish written languages were surveyed aspect of both the shape and meaning. The similar sides and different aspects with Turkey Turkish of these words were determined. It was shown that the words similar to Turkey Turkish has not only similarity with Standart Turkey Turkish but also Tukey Turkish local languages. It is known that in the modern Turkish written language, some words show parallelism with Old Turkish. In this article, mentioned parallelism was evaluated also. As the words stating time units were compared to Turkey Turkish and Old Turkish, sound events also were explained.

Keywords: Modern Turkish written languages, time units, Old Turkish, Turkey Turkish local languages.

* Türk Dili Öğretmeni, Atatürk Üniversitesi Dil Eğitimi ve Öğretimi Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Giriş

Türk dili, dünya dilleri arasında konuşur sayısı çok olan ve tarihi çok eskilere dayanan bir dildir. Türk dilinin yazılı tarihi Köktürkler ile başlar. Tarihi belli olan ve günümüz insanına dek ulaşan en eski Türk yazıtı 687-692 yılları arasında dikilmiş olan Çoyr yazıtıdır.² Yazılı olmayan Türk dilinin tarihi ise daha da eskilere, zamanımızdan 5500 yıl öncesine dek götürülür.³

Türk dilinin yaşının bu kadar çok eskilere dayanmasına ve konuşur sayısının çok fazla olmasına rağmen, Türkçe dünya dilleri arasında çok konuşulan diller sıralamasına giremez. Bunun sebebi Türk dillerinin birbirinden bağımsız olarak algılanmasıdır.⁴ Öyle ki bazı araştırmacılar; "... Türkçeye yakın diller bunlar ve kendilerini aynı halk ailesine ait hissediyorlar"⁵ cümlesini kurabilecek kadar Türk dillerini birbirlerine yabancı göstermeye çalışmışlardır. Özellikle Orta Asya'da konuşulan Türk dillerini birbirlerine yabancılaştırılma konusunda adımlar atılmıştır. Bu amaçla; alfabeleri değiştirilmiş, sahip oldukları söz varlığına müdahale edilmiş, diğer Türk dilleriyle olan bağları bütünüyle koparılmaya çalışılmıştır. Ancak Türk dilinin tarihindeki kök salmışlık bu ayrılığa hiçbir zaman izin vermemiştir. "Türk dilinin bünyesindeki sağlamlık, yabancı muhit ve dillerin tesirinde asırlarca kaldığı hâlde sarsılmadığı gibi, Rusların müdahalesi de onun bünyesinde bir gedik açmaya muvaffak olamamıştır."⁶

Bu makalede; çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan zaman birimleriyle ilgili sözcükler tümdengelim yöntemiyle sıralanmıştır. Sözcükler en geniş zamandan en dar zamana doğru yer almıştır. Çağdaş Türk yazı dilleri olarak da; Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Özbek Türkçesi, Uygur Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Tatar Türkçesi inceleme altına alınmıştır. Bu Türk yazı dillerinin ele alınmasının sebebi; konuşur sayılarının çok olması ve birbirlerine yakın coğrafya üzerinde yaşıyor olmalarıdır. Bu lehçelerin yanında Altay, Karakalpak, Kırım Türkçesinden de örnekler verilmiştir. Çalışmamızda çağdaş Türk yazı dillerinde zaman birimlerini ifade etmek üzere kullanılan kelimelerin, Eski Türkçe metinlerde ne şekilde geçtiği de araştırılmıştır.

Çağdaş Türk Yazı Dillerinde Zaman Birimlerini Karşıllayan Sözcükler

1. Vakit

Arapça bir sözcük olan "vakit" bazı lehçelerde ünsüz değişimine uğramıştır. Azeri Türkçesinde k>h değişimi (vaht), Türkmen Türkçesinde k>ğ değişimi (vağt), Kırgız Türkçesinde ise; hem başta ünlü türemesi hem de b>v ünsüzlerindeki değişim (ubakit) dikkat çeken farklılıklardır. Eski Türkçede zaman, vakit kavramını anlatmak üzere "öd, ödün" sözcükleri kullanılmıştır.⁷ "Öd" sözcüğü günümüzde Türkiye

² Ahmet B. Ercilasun (2005). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 130

³ Osman Nedim Tuna (1997). Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi, Ankara: TDK Yayınları, s. 49

⁴ Süer Eker (2005). Çağdaş Türk Dili, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 65

⁵ Roland J. L. Breton (2007). Dünya Dilleri Atlası, İstanbul: NTV Yayınları, s. 53

⁶ Reşit Rahmeti Arat (1939). Türk Dilinin Bünyesine Dair, Varlık 134, s. 50

⁷ "Öd keçer kişi tuymas, yalnıguk oğlu menggü kalmas. (Zaman geçer ve insan bunu fark etmez, insanoğlu sonsuza dek yaşamaz.) Kâşgarlı Mahmüd (2005). Divânü Lugâti't-Türk, Çev.: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 369

Türkçesi ağızlarında “öy” şeklinde yaşamaktadır.⁸ “Vakit” kavramını karşılamak için Altay Türkçesinde de “öy” kelimesi kullanılır.⁹

2. Yüzyıl-Çağ

En geniş zaman birimi olarak kullanılan “yüzyıl-çağ” sözcükleri Türkçe kelimelerdir. Sıfat tamlaması yapısında olan “yüzyıl” kelimesinin kullanımında, bazı çağdaş Türk lehçelerinde ses olayları gerçekleşmiştir. Azeri Türkçesinde “yıl” sözcüğünde “y” ünsüzünün yitimi; Kazak Türkçesinde ise y>j ünsüz değişimi (jüzjıl) dikkat çeker. Zaten Kazak Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran belirgin ses ayrılıklarından birisi y>j ünsüz değişimidir. Birçok çağdaş Türk lehçesinde “y” ünsüzü ile başlayan sözcük Kazak lehçesinde “j” ünsüzüyle başlar. Türkmen ve Özbek Türkçesinde ise; Arapça kökenli bir kelime olan “asır” kullanılır.¹⁰ Tatar Türkçesinde “asır” sözcüğünün başında “ğ” ünsüzü türemiştir. Kırgız Türkçesinde “yüzyıl”; “kılım” kelimesiyle adlandırılır.¹¹

3. Yıl

“Yıl” Türkçe bir sözcük olarak Divânü Lügâti’t-Türk’t¹² ve Orhun yazıtlarında¹³ da geçer. Bu sözcükte Türkiye Türkçesinden farklı olarak Azeri Türkçesinde “y” ünsüzünün düşmesi¹⁴, Kırgız Türkçesinde ise; y>c ünsüz değişimi göze çarpar.¹⁵ Uygurcada bu sözcükteki “ı” ünlüsü inceliş “i” halini almıştır. Altay Türkçesinde y>c ünsüz değişimi sonucunda “yıl” kavramı “cıl” sözcüğüyle ifade edilmiştir.¹⁶

4. Mevsim

⁸ Tuncer Gülensoy (2007). Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 647

⁹ “Öyinde kel.” (Zamanında gel.) cümlesi ilgili kelimenin Altay Türkçesindeki kullanımını örneklendirebilir. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı (1999). Altayca-Türkçe Sözlük, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 145

¹⁰ “Asırlar aşıpdır, galıpdır hennam./Hem galıpdır Göroğlının naması.

Eni dili hemem söygüli diyar/Türkmenin başına denan naması.”

(Asırlar geçmiştir, kalmıştır hengâme,/Ve kalmıştır, Köroğlu’nun nağmesi.

Ana dili hem de sevgili diyar/Türkmenin başına denk tuttuğu namusu.)

A. Gurbanpessov-A. Atabeyev(1995). Çağdaş Türkmen Şiirlerinden Örnekler, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 180

¹¹ “Emi bir az cılda canı kılım baştalat. Eski kılım bizdi anın bosogosuna çeyin alıp keldi.” (Yakın zamanda yeni bir yüzyıl başlayacak. Eski yüzyıl bizi eşliğine kadar getirdi.) Ahmet B. Ercilasun (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: s. 532

¹² Divânü Lügâti’t-Türk’t¹² bu kelimeyle ilgili şöyle bir örnek cümle verilmiştir: “Bir yıl keçti. (Bir yıl geçti.)” Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 691

¹³ Bilge Kağan Abidesi güney yüzü 9. satırda “yıl” kelimesi bugün kullanıldığı biçimiyle geçmektedir: “men tokuz yigirmi yıl şad olurtum tokuz yigirmi yıl kagan olurtum il tuttum” (Ben on dokuz yıl şad olarak hüküm sürdüm. On dokuz yıl da kağan olarak tahta oturdum, devlet yönettim.) Cengiz Alyılmaz (2005). Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu, Ankara: Kurmay Yayınları, s. 46

¹⁴ “.....

Min il, yüz min il,

He bilim

Ne kadar evvel olardı.

.....” (Fikret Goca)

Yukarıdaki şiir alıntısında da görüldüğü gibi Azeri Türkçesinde “yıl” sözcüğü “il” şeklinde kullanılır.

Zeynelabidin Makas (1992). Çağdaş Azerbaycan Şiiri Antolojisi, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 274

¹⁵ “Cıldan cılga” (Yıldan yıla) örneğinde görüldüğü gibi Kırgız Türkçesinde “yıl” sözcüğünde y>c ünsüz değişimi olmuştur. K. K. Yudahin (1945). Kırgız Sözlüğü, Çev.: Abdullah Taymas, Ankara: TDK Yayınları, s. 207

¹⁶ Altay Türkçesinde kullanılan “cıl” sözcüğü hem 12 aylık süreyi anlatmak için kullanılır hem de hayvan takvimine göre yıl kavramını karşılar. “Cıl bajında keler.” (Bir yıl sonra gelecek.) cümlesi ve hayvan takvimine göre “bar cıl” (kaplan, pars yılı), “takaa cıl” (tavuk yılı), “at cıl” (at yılı) gibi yıl adları örnek verilebilir. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 61

“Mevsim” kelimesi Arapça kökenlidir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak, diğer Türk lehçelerinde bazı ünlü değişimlerine uğramış hâliyle kullanılır. Bu sözcük; Azeri Türkçesinde “mövsüm”, Türkmen Türkçesinde “mövsüm”, Uygur Türkçesinde “mevsüm”, Kazak Türkçesinde ise “mavsım” biçimini almıştır. Tatar Türkçesinde “mevsim” sözcüğü yerine yine Arapça kökenli bir sözcük olan “fosul”¹⁷ kullanılır. Kelime anlamı olarak “zaman” karşılığını veren “mezgil” sözcüğü ise Kırgız¹⁸, Kazak, Tatar ve Karakalpak¹⁹ Türkçesinde varlığını sürdürür.

4.1. İlkbahar, Bahar

Türkiye Türkçesinde “ilk+bahar” sözcüğü Türkçe+Farsça birleşik bir isim yapısında kullanılırken kimi Türk lehçelerinde sadece Farsça kısmı kullanılır. Eski Türkçede ilkbahar mevsimi “yaz” kelimesiyle ifade edilirdi.²⁰ Bazı lehçelerde de “yaz” kelimesi “bahar”ı karşılamak üzere kullanılır. Azeri²¹ ve Türkmen Türkçesinde “bahar” sözcüğünün yanında “yaz” kelimesi de söz varlığındaki yerini alır. Özbek Türkçesinde kullanılan “köklem” sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında varlığını gösterir.²² Kazak Türkçesinde ilkbaharı ifade etmek üzere “bahar” sözcüğünün yanı sıra “köktem” de kullanılır. Kırgız Türkçesinde yine y>c ünsüz değişimi (yaz>caz)²³ göze çarpar. Altay Türkçesinde ise; ilkbahar mevsimi “küüle” sözcüğüyle ifade edilir.²⁴

4.2. Yaz

“Yaz” sözcüğü Eski Türkçede de varlığını “yaz” şeklinde gösterir.²⁵ Azeri Türkçesinde z>y ünsüz değişimi olmuştur. Sözcük; Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçesinde y>c, Kırgız²⁶ ve Tatar Türkçesinde z>y ünsüz değişimine uğramıştır. Bunlara ek olarak Tatar Türkçesinde ünlü incilmesi olayı dikkat çeker. Yaz

¹⁷ Abdullah Tukay'ın “Tugan Cirëme” (Memleketime) adlı şiirinden alınan bir beyitte mevsim “fosul” kelimesiyle ifade edilmiştir:

“Her fosul-ı erbağın: Yazın, közeñ, cey, kış köneñ;
Barça, barça ak oyık, kindër, çabata, ıştırın!”
Ahmet B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, s. 740

(Her dört mevsimin: Baharın, güzün, yazın ve kış günün;
Hepsi, hepsi ak çorap, kendir, çarık ve dolağın!)

¹⁸ “mezgil” kelimesi Türkçe bir kelime olarak “kışkı mezgil” (kış mevsimi) tamlamasıyla örneklendirilebilir. K.K. Yudahin, a.g.e., s. 564

¹⁹ Saadet Çağatay (1972). Türk Lehçeleri Örnekleri II, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, s. 147

²⁰ Bilge Kağan Abidesi, Doğu yüzü, 31. satır sonu 32. satırın başında şöyle bir cümle geçer: “Yazınınga Oguz tapa süledim.” (İlkbaharında Oğuz doğru ordu sevk ettim.) Muharrem Ergin, a.g.e., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 46

Bilge Kağan yazıtı batı yüzünün tepeliğinde Köktürk harfli manzum bir metinde ilkbaharı ifade etmek üzere “yay” sözcüğü kullanılmıştır: “bilge kagan uçdı./yay bolsar üze tengri/köbürgesi eterçe ança.” (Bilge Kağan vefat etti./İlkbahar gelince, yukarıda gök/Davulu nasıl gümbürdüyorsa, işte öyle.) Cengiz Alyılmaz, a.g.e., s. 106
Orhun metinlerinin çevirisine dayanarak, ilkbaharı anlatmak üzere kullanılan sözcüklerin iki şekilli olduğu görülür. Metinlerde hem “yaz” hem “yay” kelimelerinin geçmesi bu sözcüğün iki biçimde de kullanıldığını gösterir.

²¹ “Dilsiz bakışlarla dil açar bahar,

Çiçeği belener dünya deyirem;
İlk görüş getirir bu gelen katar,
İlk görüş getirir...

Men gözleyirem.” (Seyavuş Serhanlı)

Zeynelabidin Makas, a.g.e., s. 334

²² “Köklem yağmurları ekin ve ot yürüttür.” (Eyüp- İstanbul) Derleme Sözlüğü, cilt 8, s. 418

²³ “cazında” (ilkbaharda), “cazday” (bütün ilkbahar). K. K. Yudahin, a.g.e., s. 193

²⁴ Altay Türkçesinde “küüle” kelimesi hem “güvercin” anlamına hem de “ilkbahar” anlamına gelmektedir. Bir de bu kelimenin “cınla-, uğulda-” anlamına gelen fiil şekli “küüle-” vardır. Bu fiil de “küü” (ses, uğultu) isminden türemiştir. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 130

²⁵ Divânü Lugâti't-Türk'te “yaz” kelimesi şöyle bir atasözünü örneklendirilmiştir: Yazın katıglansa kışın sevnür. (Yazın sıkı çalışan, kışın sevinir.) Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 678

²⁶ “cay kış debey” (kışın ve yazın; bütün yıl). K. K. Yudahin, a.g.e., s. 189

mevsimini ifade etmek için Türkmen Türkçesinde “yalpak, yası”, Uygur Türkçesinde “yapılak, yayma” kelimeleri kullanılır. “Yalpak” kelimesi Anadolu ağızlarında da yaşar. Ancak kelime “1. Uçurum, eğimli yer 2. Yüze gülen cana yakın” manalarına gelir.²⁷

4.3. Sonbahar, Güz

Türkiye Türkçesinde “son+bahar” şekliyle Türkçe+Farsça yapısında birleşik bir isim olan sözcük, diğer Türk lehçelerinde “güz” kelimesiyle ifade edilir. “Güz” Türkçe bir sözcük olarak Divânü Lügâti’t-Türk’te “küz” biçiminde geçmiştir.²⁸ Özbek, Uygur, Kırgız²⁹, Kazak ve Tatar Türkçesinde “güz” kelimesi, Divânü Lügâti’t-Türk’te geçtiği biçimiyle yani “küz” şeklindedir. Altay Türkçesinde “küz” kelimesi “küs” biçiminde kullanılır.³⁰ Azeri Türkçesinde ise; sonbaharı ifade etmek için yine Türkçe bir sözcük olan “payız” kelimesi söz varlığındaki yerini alır.³¹ “Payız” sözcüğü Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı anlamda yaşar.³²

4.4. Kış

Divânü Lügâti’t-Türk’te de geçen “kış” sözcüğü³³, Türkiye Türkçesinden farklı olarak bazı lehçelerde k>g ünsüz değişimine uğramıştır. Bu kelime Azeri ve Türkmen Türkçesinde “gış” biçimindedir. Kazak Türkçesinde “kış” sözcüğünün “kıs” şeklinde kullanılmasıyla ş>s ünsüz değişimi olmuştur. Özbek, Uygur, Tatar ve Kırgız³⁴ Türkçesinde ise Türkiye Türkçesinde kullanıldığı biçimiyle kış mevsimi adlandırılır.

5. Ay

Otuz günlük süreyi anlatmak için kullanılan “ay” sözcüğü Türkçe olup, bahsi geçen süreyi adlandırmak için diğer Türk lehçelerinde de aynı kelime kullanılır. Altay Türkçesinde “ay” kelimesi hem gökyüzündeki “ay” hem de otuz günlük süreyi anlatan “ay” anlamını verir.³⁵ Bu sözcük Orhun yazıtlarında ve Uygur takviminde de “ay” biçiminde kullanılmıştır.³⁶

²⁷ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>

²⁸ Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 338

²⁹ “kongur küz” (hazin güz). K. K. Yudahin, a.g.e., s. 545

³⁰ Sonbaharı ifade etmek için Altay Türkçesinde kullanılan “küs” sözcüğünden; “kuskide”, “kuskü” isimleri ve “sonbaharı geçirmek” anlamına gelen “küste-” fiili türetilmiştir: “kuskü işter” (güz işleri). Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 130

³¹ “Payız yağışına koşulur bağlar,

Her kopan yaprakla inildeyirem.

Göz yaşı getirir bu gelen katar,

Göz yaşı getirir...” (Seyavuş Serhanlı) Zeynelabidin Makas, a.g.e., s. 335

³² Büyük Türkçe Sözlük, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>

³³ Divânü Lügâti’t-Türk’te “kış” kelimesinden türetilmiş isim ve fiillere de yer verilmiştir. Bu kelimedenden; “kışlağ” (kışlak) ve “kışlık” (Kış evi. Kış için hazırlanan bir şeyi anlatmak için bu sözcük kullanılır.) isimleri türetilmiştir. Fiil olarak da “kışla-” (Kış geçirmek.), “kışlaklan-” (Kışlak olarak yani kışın geçireceği yer olarak kabul etmek.) ve “kışlat-” (Kendi imkanlarıyla başka birinin kışı geçirmesine imkan vermek.) fiilleri “kış” sözcüğünden türemiş şekilleriyle Divânü Lügâti’t-Türk’te yer alır. Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 430

³⁴ “Kış küröö kirip keldi.” (Soğuk kış geldi.) K. K. Yudahin, a.g.e., s. 462

³⁵ Altay Türkçesinde “ay” sözcüğünden, “aylık süre” anlamına gelen “aylık” kelimesi türetilmiştir: “aylık curtım” (evim buraya bir aylık yolda). Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 32

³⁶ Bilge Kağan abidesi güneybatı yüzünde “ay” kelimesi şu şekilde geçmektedir: “... kagan atısı yollug tigin men ay artukı tört kün olurop bitidim bedizettim yarattım” (... Kağan’ın yeğeni (?) olan (ben) Yollug Tigin bir ay dört gün oturup yazdım, süsledim, vücuda getirdim.) Cengiz Alyılmaz, a.g.e., s. 105

5.1. Ocak

Yılın ilk ayının adı olan “ocak”; Türkiye Türkçesinin dışındaki Türk lehçelerinde Rus dilinde varlığını sürdüren “yanvar” kelimesiyle ifade edilir. Ocak ayı Uygur Türkçesinde “birinçi ay”, Kırgız Türkçesinde “üçtün ayı, canıbar”³⁷ şeklinde de kullanılır. Batı dillerinde ocak ayı için “january(İng.), januar(Alm.), janvier (Fran.)” kelimeleri kullanılır. Batı dillerinde kullanılan bu kelimeler ile Rusçadaki “yanvar” kelimesinin benzerliği de dikkat çekicidir.

5.2. Şubat

Yılın ikinci ayını anlatmak üzere Türkiye Türkçesinde Arapça bir kelime olan “şubat” sözcüğü yer alırken; diğer lehçelerde Rusçada kullanılan “fevral” kelimesi kullanılır. Uygur Türkçesinde ay isimleri sıfat tamlaması şeklinde sırayla numaralandırılmıştır. Şubat ayı için “ikkinçi ay” ifadesi Uygur Türkçesi söz varlığında yerini almıştır. Kırgız Türkçesinde ise; “fevral” kelimesinin yanında Kırgız halk takviminin birinci ayının adı olan “birdin ayı” ifadesi de şubat ayı için kullanılır.³⁸

5.3. Mart

“Mart” Latince bir sözcük olup, yaşadığı tüm Türk lehçelerinde aynı şekildedir. Kırgız Türkçesi mart ayı için “calğan kuran” ifadesini de kullanır. Kazak Türkçesinde ise bu ayı adlandırmak üzere “navrız” kelimesi mevcuttur. Türkiye Türkçesinde “nevruz” adıyla bilinen bahar bayramı bilindiği gibi mart ayında kutlanır. Kazaklar nevruz bayramının kutlandığı ayı “navrız” kelimesiyle adlandırmışlardır.

5.4. Nisan

Arapça bir kelime olan “nisan” Türk lehçelerinden sadece Türkiye Türkçesi söz varlığında yaşar. Diğer lehçelerde Rusçada kullanılan “aprel” sözcüğü yılın dördüncü ayını ifade etmek amacıyla kullanılır. Uygur Türkçesinde “aprel” kelimesi “afril” şeklini almıştır.³⁹ Türkiye Türkçesi ağızlarında nisan ayı “abril, abıl, abrul, abrol, april, aprıl, aprul, arbil, arbul” sözcükleriyle adlandırılır.⁴⁰ Kırım Türkçesinde nisan ayı, “abırlı” kelimesiyle adlanır.⁴¹ Altay Türkçesinde “aprel” sözcüğünün yanında “küçü” ve “kandık” kelimeleri de nisan ayını ifade eder.⁴²

5.5. Mayıs

Türkiye Türkçesinde yılın beşinci ayını ifade etmek üzere, Latince bir sözcük olan “mayıs”; diğer Türk lehçelerinde Rusçada da kullanılan “may” kelimesi söz

Uygur Türkçesinde de günümüzde olduğu gibi “ay” sözcüğü otuz günlük süreyi anlatmak için kullanılmıştır. Ahmet Caferoğlu, Uygur Sözlüğü, 1934, s. 19

³⁷ “canıbar” kelimesi “yanvar”dan gelir. K. K. Yudahin, a.g.e., s. 176

³⁸ Kırgız Türkçesinde ay isimlerini adlandırmak için, Rusçadan gelen sözcüklerin yanında Kırgız halk takviminde kullanılan kelimeler söz varlığındaki yerini alır. K. K. Yudahin, a.g.e., s. 61

³⁹ “... Şin Seynin (12-4 33 Afril) cinayiti bilen tamamlandı.” [... Şin Sey'in (12-4 33 Nisan) cinayetiyle son buldu.] Ahmet B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, s. 418

⁴⁰ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>

⁴¹ “abırlı” sözcüğünü Kırım Türkçesinde kullanılan şöyle bir atasözüyle örneklendirebiliriz: “Abırlı keldi alıştı, tuwar otka cabıştı.” Saadet Çağatay, a.g.e., s. 94, s. 98

⁴² “küçü suuk ay: Nisan (Altay halk takviminde dördüncü ayın adı.)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 128

“kandık ay: Nisan (Altay takviminde dördüncü ay)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 96

varlığında yaşar. Kırgız Türkçesi “may” kelimesinin yanında “buğu” kelimesini de kullanır. Kazakçada ise; mayıs ayı “mamır” sözcüğüyle adlandırılır.

5.6. Haziran

Türkiye Türkçesinde yılın altıncı ayının adı olan “haziran” sözcüğü Arapçadır. Bu ayı ifade etmek için diğer Türk lehçelerinde Rusçada da kullanılan “iyun” kelimesi kullanılır. Haziran ayını adlandırmak üzere Kırgız Türkçesinde “kulca”, Kazak Türkçesinde “mavım” kelimesi söz varlığında bulunur.

5.7. Temmuz

Yılın yedinci ayı olan “temmuz” Arapça kelime varlığıyla, Türkiye Türkçesinin dışında Türkmen Türkçesinde “tomus” biçimiyle yaşar.⁴³ Bunun dışındaki lehçelerde yılın yedinci ayının adı, yine Rusçada kullanılan “iyül” kelimesiyle adlandırılır. Diğer yazı dillerinden ayrı olarak Kırgızcada “teke”, Kazakçada “şilde” ve Altay Türkçesinde “külürgen” ile “kiçü”⁴⁴ sözcükleri kullanılır.

5.8. Ağustos

Latince bir sözcük olan “avgust”, Türkiye Türkçesinde “ağustos” biçiminde kullanılır. Azeri, Türkmen, Özbek, Uygur, Tatar Türkçesinde ağustos ayı “avgust” sözcüğüyle adlandırılır. Kırgız Türkçesinde bu kelimedede ünsüz yitimi olarak sözcük “avgus” şeklini almıştır. Altay Türkçesinde “avgust” kelimesinin yanında “küşkü kuran ay” ifadesi de “ağustos” ayının adı olmuştur.⁴⁵ Kazakçada ise yılın sekizinci ayı “tamız” sözcüğüyle ifade edilir.

5.9. Eylül

Arapça bir sözcük olan “eylül” sadece Türkiye Türkçesinde kullanılır. Kazakçada “kırküyek”, Kırgızcada “ayak ona” sözcükleri eylül ayına ad olur. Diğer çağdaş Türk yazı dillerinde ise; Rusçada da kullanılan “sentabr” kelimesinin bazı ses olaylarına uğramış biçimleri yaşar. Türkmen ve Kırgız Türkçesinde “sentyabr” şeklini alarak sözcüğün ortasında hem ünlü hem de ünsüz türemesi olmuştur. Azeri Türkçesinde sadece ünsüz türemesi “sentyabr” dikkati çeker.

5.10. Ekim

Türkiye Türkçesinde onuncu ayın adı olan “ekim” sözcüğü Türkçe olup, diğer çağdaş Türk yazı dillerinde bulunmaz. Diğerlerinde Batı dillerinde kullanılan “october (İng., Alm.), octobre (Fran.)” ve Rusçada kullanılan “oktyabre” kelimesinin bazı ses olaylarına uğramış şekilleri kullanılır. “Oktyabre” kelimesi; Azeri Türkçesinde “ogtyabr”, Türkmen ve Kırgız Türkçesinde “oktyabr”, Özbek Türkçesinde “oktabır”, Uygur Türkçesinde “öktebir”, Tatar Türkçesinde “üktebir” şeklini almıştır. Ayrıca Kazakçada “kazan” sözcüğü ekim ayının karşılığıdır. Altay

⁴³ “Ayap gışda anzakdan, (Koruyup kışın soğuktan,
Tomus hovura dözman. Temmuz sıcağına kıymadan.
Kamil çıkan söygin Kamil çıkan sevgiyi
Baki saklalı dövman.” Koruyalım kırmadan.)
A. Gurbannepesov-A. Atabeyev, a.g.e., s. 180

⁴⁴ Altay Türkçesinde “kiçü” kelimesi anlam olarak “küçük” demektir. Mesela “kiçü uulım” (küçük oğlum) kelime grubunda “kiçü” sözcüğü “küçük” anlamına gelir. Ancak “kiçü” aynı zamanda Altay halk takviminde yedinci ayın adıdır. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 112

Temmuz ayını adlandırmak üzere “kiçü” kelimesinin yanında “külürgen” kelimesi de kullanılır: “külürgen ay: Temmuz (Telengitlerdeki halk takviminin yedinci ayı.)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 128

⁴⁵ “küşkü kuran ay: Ağustos (Altay halk takviminde sekizinci ayın adı.)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 130

Türkçesinde ise; Rusçada da kullanılan “oktyabr” kelimesinin yanısıra Altay halk takviminde onuncu ayın adı olan “küçürgen” kelimesi de kullanılır.⁴⁶

5.11. Kasım

“Kasım” Arapça bir sözcük olup, Türkiye Türkçesinde yılın on birinci ayının adıdır. Diğer Türk lehçelerinde Rusçada da kullanılan “noyabr” kelimesi varlığını devam ettirir. Buna ek olarak Kırgız Türkçesinde “cetin ayı”; Kazak Türkçesinde ise “karaşa” sözcüğü kasım ayını belirtir.

5.12. Aralık

“Aralık” Türkçe bir kelimedir.⁴⁷ Yılın son ayını adlandırmak için Türkiye Türkçesi dışındaki lehçelerimizde “dekabr” kelimesi Rusçaya koştur bir biçimde kullanılır. Yine önceki ay isimlerine paralel olarak Kırgız ve Kazak Türkçesi diğer yazı dillerinden ayrılarak; Kırgız Türkçesi “beştin ayı”, Kazak Türkçesi “jeltoksan” sözcükleriyle de aralık ayını ifade eder.

6. Hafta

Farsça bir kelime olan “hefte” Türk lehçelerinde çeşitli ses olaylarına uğramış şekliyle kullanılır. Azeri ve Özbek Türkçesinde, Farsça sözcüğün aslına sadık kalmıştır. Türkiye Türkçesinde ünlü değişimi dikkat çeker. İnce sıradan ünlüler kalın ünlülerle yer değiştirmiştir. Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçesinde düşmeye meyilli olan “h” ünsüzü düşmüştür. Ayrıca bazı yazı dillerinde “hafta” sözcüğünün kullanımı için f>p, f>t değişimi gerçekleşmiştir. “Hafta” kelimesi Türkmen Türkçesinde “hepde”, Kırgız⁴⁸ ve Kazak Türkçesinde “apta”, Tatar Türkçesinde “atna” şeklini almıştır. Kırgız Türkçesinde “hafta” ismini “cuma” kelimesi de karşılar.

7. Gün

Yer kürenin kendi eksenini etrafında bir kez dönmesiyle geçen 24 saatlik süreyi anlatan “gün” sözcüğü Türkçe bir kelimedir. Türkiye Türkçesinin dışındaki bazı lehçelerde sözcük “kün” şeklinde kullanılır. Bu kelime Orhon metinlerinde de “kün” biçiminde geçmiştir.⁴⁹ Özbek, Uygur, Kırgız, Kazak, Altay⁵⁰ ve Tatar Türkçesi bu sözcüğün varlığını Eski Türkçedeki şekliyle devam ettirir. “Kün” kelimesine eşlik etmek kaydıyla Kazakça ve Tatarcada “tevlük” sözcüğü de söz varlığındaki yerini alır.

7.1. Pazartesi

“Bazar” Farsça bir kelimedir. Türkiye Türkçesinde “pazar+ertesi” şeklinde birleşik isim yapısında kullanılır. Azeri Türkçesinde sözcüğün Farsça aslına sadık kalmıştır ve kelime “bazar ertesi” biçimindedir. Diğer Türk lehçelerinde pazartesi gününü adlandırmak için yine Farsça bir kelime olan “düşenbih” sözcüğü bazı ses olaylarına uğramış haliyle kullanılır.

7.2. Salı

⁴⁶ “küçürgen ay: Ekim (onuncu ayın adı)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 128

⁴⁷ Bu sözcükle ilgili olarak Prof. Dr. Tuncer Gülensoy; “ara” isminden “+lk” yapım ekiyle türetilmiş olabileceğini belirtir. Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 75

⁴⁸ Kırgız Sözlüğü’nde “apta” kelimesinin Farsça asıllı olduğu belirtilip şöyle bir örnek kullanım verilmiştir: “apta künü toy berip” (bir hafta süren ziyafet çekerek) K.K. Yudahin, a.g.e., s. 38

⁴⁹ “Yigirmi kün olurup bu taşka bu tamka kop Yol||jug Tigin bitidim.” (Yirmi gün oturup bu taşta, bu duvara hep Yollug Tigin, yazdım.) Muharrem Ergin, a.g.e., Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 105

⁵⁰ Altay Türkçesinde “kün” kelimesi hem “güneş” hem de “gün” anlamına gelir: “kün çıktı (güneş doğdu)/eki künniñ turkunına (iki gün boyunca)” Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 128

Türkiye Türkçesinde kullanılan “salı” sözcüğü Türkçedir.⁵¹ Azeri Türkçesinde bu günü karşılamak üzere “çerşenbe ahşamı” ifadesi, diğer lehçelerde ise; Farsça “şeşenbih” kelimesi çeşitli ses olaylarına maruz kalmış şekilleriyle kullanılır.

7.3. Çarşamba

“Çehar şenbih” Farsça birleşik bir isim olarak Türkiye Türkçesinde “çarşamba” şeklini almış; bazı çağdaş Türk yazı dillerinde de ses değişimlerine uğramış şekilleriyle kullanılır. Azeri Türkçesi “çerşenbe”; Türkmen, Özbek ve Uygur Türkçesi “çarşenbe”; Tatar Türkçesi “çerşembi”; Kırgız Türkçesi “şarşembi”; Kazak Türkçesi ise “sersenbi” biçiminde kullanır. Kullanılan kelimelerden görüldüğü gibi bu sözcükte; ç>ş,s ve n>m ünsüz değişimleri ile ünlülerdeki inceme belirgin ses olaylarıdır.

7.4. Perşembe

Farsça “pencşenbih” sözcüğünden gelen “perşembe”, Azeri Türkçesi hariç incelemeye alınan diğer Türk lehçelerinde bazı ses hadiselerine uğramış biçimiyle kullanılır. Kırgızca ve Kazakçada p>b ünsüz değişimi ve “h” ünsüzünün yitimi, bahsi geçen ses olaylarından. Tatar Türkçesinde; iki kelimenin arasında ünlü türemesi dikkat çeker. Azeri Türkçesinde ise; “cüme ahşamı” ifadesi perşembe günü için ad olmuştur.

7.5. Cuma

Arapça bir kelimedir. Özbek ve Kırgız Türkçesi kelimeyi Türkiye Türkçesindeki mevcut şekliyle kullanır. Kazak Türkçesinde diğerlerinden farklı olarak kelime başındaki ünsüz (c>j, cuma>juma) değişime uğramıştır. Azerice ve Uygurcada ünlü değişimi olmuştur (cuma>cüme). Türkmen Türkçesi (cumga) ve Tatar Türkçesinde (comğa) ünsüz türemesi olmuştur.

7.6. Cumartesi

Türkiye Türkçesinde “cuma+ertesi” biçiminde Arapça+Türkçe birleşik isim olarak kullanılan sözcük diğer Türk lehçelerinde yoktur. Bu günü adlandırmak üzere bazı Türk lehçeleri Farsça “şenbih” kelimesini kullanır. Azeri, Türkmen ve Uygur Türkçesi “şenbe”, Özbek Türkçesi “şanbe”, Tatar Türkçesi “şimbe”, Kırgız Türkçesi “işembi” Kazak Türkçesi ise “senbi” şekliyle kelimeyi kullanır. Çeşitli ses olaylarına uğrayan sözcüğün aslındaki son hece ünsüzü “h” tüm yazı dillerinde düşmüştür. Kırgız Türkçesinde kelime başında ünlü türemesi olmuştur. Ayrıca Kırgızca ve Tatarcada n>m ünsüz değişimi tespit edilmiştir.

7.7. Pazar

Farsça “bazar” sözcüğü Azeri Türkçesinde asıl şeklini koruyarak kullanılır. Türkiye Türkçesinde bu sözcük b>p değişimine uğramıştır. Farsçadan gelen “yekşenbih” kelimesi diğer lehçelerde bazı ses olaylarına uğramıştır. Kırgız ve Kazak Türkçesinde baştaki ünsüz değişerek y>c olmuştur. İnceleme altına alınan yazı dillerinde, kelimenin aslındaki son ses “h” düşmüştür.

8. Gün İçerisindeki Zaman Dilimleri

8.1. Sabah

⁵¹ Prof. Dr. Tuncer Gülensoy “salı” sözcüğünün kökenini “sal-” fiilinden alır. “Salı” kelimesinin fiilden türetilmiş bir isim olduğunu belirtir. Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 723

Sabah zaman birimi olarak, günün ilk saatlerini ifade eder. "Sabah" kelimesi Arapça bir kelime olup; Türkiye, Türkmen ve Özbek Türkçesi tarafından kullanılır. "Seher" kelimesi yine Arapça bir sözcük olup, Azeri Türkçesinde kullanılır. Sabah vaktini anlatmak üzere diğer Türk lehçelerinde kullanılan "erte/irte ve tang"⁵² sözcükleri ise Türkçedir ve Eski Türkçe metinlerinde de geçmiştir.⁵³ Orhun metinlerinde "tang" sözcüğü sabah vaktini belirtmiştir.⁵⁴ Sabahı ifade etmek üzere; Kırgız Türkçesi "erte", Tatar Türkçesi "irte", Altay Türkçesi "tañ"⁵⁵ ve Kazak Türkçesi "tangerten tang" sözcüklerini kullanır.

8.2. Kuşluk

Zaman ifadesi olarak kuşluk; sabah ve öğlen arasındaki süreci ifade eder. Türkçe bir kelimedir. Azeri Türkçesinde "guşlug", Türkmen Türkçesinde "guşluk" biçiminde kullanılmakta olup k>g ünsüz değişimi görülür. Kuşluk vakti, Uygur Türkçesinde "caşka", Kırgız Türkçesinde "şeşke", Tatar Türkçesinde "irtä, irtänçäk" kelimeleriyle adlandırılır.

8.3. Öğle

"Öğle" Türkçe bir kelimedir. Türkiye, Türkmen ve Tatar Türkçesinde kullanılır. Azeri Türkçesinde öğle vaktini anlatmak için kullanılan "gün orta" ifadesi Eski Türkçede de vardır.⁵⁶ Orhun metinlerinde "kün"(gün) ve "ortu"(orta) sözcüklerinin geçmesi buna tanıklık eder.⁵⁷ Türkmencede geçen "öylen" ile Tatarcada geçen "üyle" sözcükleri Türkiye Türkçesi ağızlarında "öğlen, öylen" biçiminde kullanılır.⁵⁸ Kırgız ve Kazak Türkçesinde geçen "tüş/tüs" sözcüğü Eski Türkçede "uyku" anlamındadır.⁵⁹ Kimi insanlar öğle vakti kısa ve hafif bir uykuya dalar. Kırgız ve Kazak Türkçesinde öğle vaktini belirten "tüş" sözcüğü ile Eski Türkçede uyku anlamına gelen "tüş" kelimesinin arasında bir bağlantı olma ihtimalini göz önünde bulundurmak gerekir.

8.4. İkinci

"İkinci" öğle ile akşam arasındaki süreyi ifade eden Türkçe bir sözcüktür. Türkmen ve Tatar Türkçesinde kelime Türkiye Türkçesinde kullanıldığı biçimiyle varlığını devam ettirir. Azeri Türkçesinde ünsüz türemesi olayı sonucu sözcük "ilkinci" şeklini almıştır. İkinci vaktini anlatmak üzere Özbek Türkçesindeki "tüşden keyin", Uygur Türkçesindeki "çüştin keyinki zaman" ve Kırgız Türkçesindeki "tüştön kiyin"⁶⁰ sözcükleri "öğleden sonraki zaman" anlamına gelir. Bu sözcüklerin hepsi Türkçedir. Eski Türkçede geçen ikinci/ikinti/ekinti sözcükleri "öteki, diğeri, ikinci"⁶¹

⁵² Bu sözcüğün kökenini Prof. Dr. Tuncer Gülensoy "er" isminden türetilmiş olduğunu belirtir: er+te. Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 340

DLT'de "erte" kelimesi; "sabahın en erken saatleri" olarak tanımlanır. Bu sözcükten "ertele-" fiili türetilmiştir. "er ışqa erteledi: Adam iş için erken kalktı." Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 264

⁵³ Eski Türkçe Sözlük, s. 104

⁵⁴ Tonyukuk yazıtı kuzey yüzü 11. satırda geçen "tang" kelimesi sabahın ilk saatlerini ifade eder. "Bolçuka tang öntürü tegdimiz." (Bolçuya şafak sökerken ulaştık.) Muharrem Ergin, a.g.e., s. 74

⁵⁵ "tañ candı: tan ağardı/tañ erten: sabahleyin erken" Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 167

⁵⁶ Eski Türkçe Sözlük, s. 126

⁵⁷ "İgerü kün toğsık[ka] birigerü kün ortusingaru kunıgaru kün batsıkinga yırıgaru tün ortusingaru anda içreki budun [kop] m[ang]a k[örür]." (Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar, onun içindeki millet hep bana tabidir.) Kül Tigin yazıtı/güney yüzü/2. satır. Muharrem Ergin, a.g.e., s. 2

⁵⁸ Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>

⁵⁹ Eski Türkçe Sözlük, a.g.e., s. 219

⁶⁰ K. K. Yudahin, a.g.e., s. 774

⁶¹ "ikinci" sözcüğü Orhun abidelerinde ikinci anlamında sıra sayı sıfatı olarak geçer: "İkinti İşbara Yamtar boz atıg binip tegdi." (İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti.) Muharrem Ergin, a.g.e., s. 20

anlamındadır. Bu nedenle “ikinci” sözcüğü; “günün ikinci yarısı, diğeri” anlamını taşıyor olabilir.

8.5. Akşam

“Akşam” Türkçe bir sözcük olup bütün Türk lehçelerinde bazı ses değişikliklerine uğramış hâliyle kullanılır. Radloff sözcüğün Moğolca “akun/askan” kelimesinden geldiğini öne sürmüştür.⁶² Azerice, Uygurca ve Tatarcada k>h ünsüz değişimi; Türkmencede k>ğ değişimi olmuştur. Özbek ve Kırgız Türkçesinde kullanılan “keçkurun” sözcüğü; Türkçeden gelen “keç” ile Arapça gelen “kurun” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. Bu kelimenin anlamı “geç, ilerlemiş zaman” demek olup akşam vaktini adlandırmak üzere kullanılır. Eski Türkçe dönemine ait olan “keç/kiç” kelimesi “geç” anlamında olup, Tatar Türkçesinde varlığını sürdürür. Kazak Türkçesinde olan “keş” sözcüğü ise; Orta Türkçe döneminde “keşe”⁶³ biçiminde kullanılmış olup, akşam vaktinin adı olmuştur. Tatar Türkçesinde “keşki” kelimesi akşamüstü anlamında kullanılır.⁶⁴

8.6. Gece

Türkçe bir sözcük olan “gece”⁶⁵ Türkiye, Azeri, Türkmen, Özbek ve Uygur Türkçesinde kullanılır. Türkmencede e>i değişimi, Özbekçe ve Uygurcada c>ç değişimi olmuştur. Eski Türkçede gece anlamına gelen “tün” sözcüğü vardır. Orhun abidelerinde de geçen “tün”⁶⁶ kelimesi Özbek, Uygur, Kırgız⁶⁷, Kazak ve Tatar Türkçesinde de varlığını devam ettirir.

8.7. Gece yarısı

Yine Türkçe bir sözcük olan “gece yarısı”; Kırgız, Kazak ve Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki “tün ortusu”⁶⁸ kelimelerinin çeşitli ses olaylarına uğramış haliyle kullanılır. “Gece yarısı”, Kırgız Türkçesinde “tün ortosu”, Kazak Türkçesinde “tün ortası”, Tatar Türkçesinde “tün urtası” sözcükleriyle ifade edilir. Türkmen Türkçesinde belirli isim tamlaması yapısında “giceng yarısı” şeklindedir.

9. Dün

Bugünden bir önceki günü anlatmak için kullanılan “dün” Türkçe bir kelimedir.⁶⁹ Türkmencede sözcüğün ünlüsünden sonra “y” ünsüzü türemiştir.⁷⁰ Bazı

Bu sözcüğe Divânü Lugâti't-Türk'te “ikinci” anlamı verilmiştir: “ekindi neng: (Bir şey sayılırken) ikinci öge.” Kâşgarlı Mahmûd, a.g.e., s. 430

⁶² Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 60

⁶³ Fuzuli Bayat-Minara Esen Aliyeva (2008). Orta Türkçe Sözlük, İstanbul: Yalın Yayıncılık, s. 270

⁶⁴ Mağcan Cumabayoğlu “Sen Suluw” (Sen Güzelsin) adlı şiirinde “keşki” kelimesini kullanmıştır:

“Keşki esken jibekjılı jel suluw, (Akşamüstü esen, ipek gibi yumuşak ve ılık olan yel güzel
Hoş iyisti türli-tüsti gül suluw” Hoş kokulu, çeşit çeşit renkli güller güzel.)

Ahmet B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, s. 478

⁶⁵ Tuncer Gülensoy “gece” sözcüğünü “geç” isminin yönelme hali eki almış şekli (geç+e) olabileceğini belirtir. Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 358

⁶⁶ Tonyukuk Yazıtı kuzey yüzü 2. satırda “On tünke yantaki tuğ ebirü bardımız.” (On gecede dağdaki engeli dolanıp gittik.) cümlesinde “gece” kavramını “tün” kelimesi karşılamıştır. Muharrem Ergin, a.g.e., s. 117

⁶⁷ Kırgız Türkçesinde “tün” kelimesiyle ikilemeler de yapılmıştır: künü tünü/kündür tündür ikilemeleri “gece gündüz” anlamına gelmektedir. K. K. Yudahin, a. g. e., s. 770

Ayrıca Kırgız Türkçesinde “tün” kelimesinden türetilmiş isim ve fiiller vardır: “tünküsün” (geceleyin, geceleri), “tünö” (geceleme), “tünö-” (gecelemek, gece geçirmek), “tünöş-” (hep birlikte geceleme, geceyi geçirmek), “tünöt-” (geceleme bırakmak). K. K. Yudahin, a. g. e., s. 771

⁶⁸ Eski Türkçe Sözlük, s. 218

⁶⁹ Tuncer Gülensoy sözcüğün Eski Türkçe ve Orta Türkçe döneminde kullanılan “tün” sözcüğüyle ilgisi olabileceğini belirtmiştir. Tuncer Gülensoy, a.g.e., s. 312

⁷⁰ Ahmet Gurbanpesov’un Gök Gürleyär adlı şiirinde “dün” kelimesi “düyn” biçiminde geçmektedir:

lehçelerde bu sözcük yerine “keçe/kiçe/keşe, tünögün” sözcükleri de kullanılır. Özbek Türkçesinde “keçe”, Tatar Türkçesinde “kiçe”, Kazak Türkçesinde “keşe”, Uygur Türkçesinde ise “keçe ve tünögün” kelimeleri “dün”ü ifade eder. Bu lehçelerde kullanılan “keçe/kiçe/keşe” kelimeleri “keç-“ fiilinden gelmiş olabilir. Çünkü “dün” geçip gitmiş zamandır.

10. Bugün

İçinde bulunulan günün adı olan kelime sıfat tamlaması yapısında olup, Türkçe bir sözcüktür. Azeri ve Türkmen Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde kullanıldığı biçimiyle söz varlığındaki yerini almıştır. Sözcük; Özbek, Uygur, Kırgız ve Kazak Türkçesinde “bugün”; Tatar Türkçesinde ise “bügin” şeklindedir.

11. Yarın

Bugünden sonra gelecek ilk günü ifade eden bu kelime Türkçedir ve Türkiye Türkçesinde kullanılır. Eski Türkçede “irte” kelimesi “yarın” anlamında kullanılmıştır.⁷¹ Bazı Türk lehçelerinde Eski Türkçede kullanılmış olan “irte” sözcüğünün değişik şekilleri aynı anlamda yaşar. Özbek ve Uygur Türkçesi “erte”, Kırgız ve Kazak Türkçesi “erteng”, Türkmen Türkçesi “ertir”, Tatar Türkçesi ise “irtege” sözcükleriyle yarını ifade eder. Altay Türkçesinde ise; “tañda” kelimesiyle yarın ifade edilir.⁷²

12. Saat

Arapça bir kelime olan “saat”, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi çağdaş Türk lehçelerinde de kullanılır. Türkmen ve Kazak Türkçesinde iki ünlü arasında “ğ” ünsüzü türemiş ve sözcük “sağat” biçiminde kullanılır. Tatar Türkçesinde de “saat” sözcüğünde ünsüz türemesi olmuş ve kelime “seğat” biçimini almıştır.⁷³

13. Dakika

Bir saatlik zamanın altmışta birini ifade eden “dakika” kelimesi de Arapçadır. Bu sözcük Özbek ve Uygur Türkçesinde Türkiye Türkçesinde kullanıldığı biçimiyle yer alır. Azeri Türkçesinde a>e değişimiyle (dakika>degige) ünlü incilmesi olmuştur. Diğer lehçelerde ise Rusçada kullanıldığı gibi “minut” sözcüğü kullanılır. Dakikayı ifade etmek için Batı dillerinde de “minute” kelimesi kullanılır.

14. Saniye

Bir dakikanın altmışta birini anlatan “saniye” sözcüğü de Arapçadır. Azeri, Özbek ve Uygur Türkçesinde ise bu sözcük “saniya” biçimindedir. Bazı lehçelerde Batı kökenli “seconde” kelimesi bazı ses değişikliklerine uğramış şekliyle kullanılır.

“Öten ağşam gök gürledi daşarda,
Yağış dınman yağdı gicän yarında.
Säher tursam dağlañ yüzi yuvulğı,
Güller terlenipdir düynkä garanda.”

A. Gurbannesov-A. Atabeyev, a.g.e., s. 530

⁷¹ Eski Türkçe Sözlük, s. 104

⁷² “tañda” kelimesi aidiyet ekini de alarak “tañdağı” (yarınki) biçiminde de Altay Türkçesinde kullanılır. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı, a.g.e., s. 168

⁷³ Bu sözcüğü Tatar Türkçesine ait bir maniyle örneklendirebiliriz: “Aqlı sitsa külmegëne/Nik taqmıysıñ öç sedep?/ Tügel öç yıl kötöv elë/Çıdap bulmıy öç seğat.” (Beyazlı basma elbisene/Niye takmazsın üç düğme/Değil üç yıl beklemek/Dayanmak olmaz üç saat bile.) Ahmet B. Ercilasun, Türk Lehçeleri Grameri, s. 738

(Geçen akşam gök gürledi dışarda,
Yağmur sürekli yağdı gece yarısında.
Sabah kalksam dağların yüzi yıkamış,
Güller tazelenmiş dünküne göre.)

Sözcük; Özbek ve Uygur Türkçesi “sekund”, Kırgız ve Tatar Türkçesi “sekunda”, Türkmen Türkçesi “sekunt”, Kazak Türkçesinde “sekünt” şeklini almıştır.

Sonuç

İncelenen çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan zaman birimleri sözcüklerinden yola çıkarak şu sonuçları çıkarabiliriz:

Çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan zaman birimlerini karşılayan sözcüklerin bir kısmı Türkiye Türkçesi ile koşutluk gösterir.

İncelenen Türk lehçelerinde zaman kavramıyla ilgili kelimelerin birçoğu ortaktır.

Orta Asya’da varlığını devam ettiren Türk lehçelerinde Rus dilinin etkisi göze çarpar.

Çağdaş Türk yazı dillerinde Eski Türkçenin izlerini görmek mümkündür. Örnek olarak; Eski Türkçede kullanılan “kün, küz, yaz, ay” sözcükleri çağdaş Türk yazı dillerinde de aynı anlamda kullanılır.

Adı geçen yazı dillerinin söz varlığında, Anadolu ağızlarında zaman birimlerini adlandırmak üzere kullanılan bazı kelimelere de rastlanmıştır. Mesela; Özbek Türkçesinde ilkbahar mevsimini ifade eden “köklem” kelimesi, aynı anlamı taşımak üzere Türkiye Türkçesi ağızlarında yaşar. Sonbahar mevsimine ad olan ve Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “payız” kelimesi de Anadolu ağızlarındaki yerini alır.

Kırgız, Kazak ve Altay Türklerinde ay isimleri hem Rusça olarak hem de halk takvimlerinde kullanılan kelimelere göre adlandırılır. Yani adı geçen lehçelerde, ay isimlerini adlandırmada ikili kullanım söz konusudur.

Eski Türkçede “yaz” bahar mevsimini anlatırken Azeri ve Türkmen Türkçesinde “bahar” kelimesinin yanında “yaz” sözcüğü de bahar dönemini ifade eder. Ancak bu kelimenin Eski Türkçede “yaz” ve “yay” olmak üzere iki şekilli kullanımı dikkat çeker.

Eski Türkçede kullanılmış olan kelimelerden Kırgız Türkçesi yeni sözcükler türetmiştir. Örneğin “tün” kelimesinden türetilmiş isim ve fiiller vardır: “tünküsün” (geceleyin, geceleri), “tünöö” (geceleme), “tünö-” (gecelemek, gece geçirmek), “tünöş-” (hep birlikte geceleme, geceyi geçirmek), “tünöt-” (gecelemeye bırakmak).

Zaman birimlerini karşılayan sözcüklerde; Türkiye Türkçesi ile Azeri Türkçesi arasında k>g ünsüz değişimi belirgin bir ses farklılığıdır. Mesela, Türkiye Türkçesinde kullanılan “kış, kuşluk, dakika” kelimeleri “Azeri Türkçesinde “gış, guşlug, degige” biçimindedir.

Kazak Türkçesi diğer Türk lehçelerinden y>j ünsüz değişimiyle ayrılır. Örnek olarak; Kazak Türkçesi “yüzyl” ve “cuma” kelimelerini “jüzjıl” ve “juma” biçiminde kullanır.

Çağdaş Türk yazı dillerinde “y” ünsüzü ile başlayan bazı sözcükler Kırgız Türkçesinde ünsüz değişimine uğrayıp “c” olmuştur. Mesela; “yıl” ve “yaz” kelimeleri Kırgız Türkçesinde “cıl” ve “caz” şeklinde kullanılır.

Türkiye Türkçesinin dışındaki çağdaş Türk yazı dillerinde kullanılan gün isimleri genelde Farsça kökenlidir. Türkiye Türkçesindeki gün isimleri ise; Türkçe, Türkçe+Farsça, Farsça ve Arapça kaynaklı kelimelerdir. Farsçadan alınan bu gün isimleri, Türkiye Türkçesinde b>p ünsüz değişimine uğramıştır (bazar>pazar).

KAYNAKÇA

- ALYILMAZ, Cengiz (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara: Kurmay Yayınları.
- ARAT, Reşit Rahmeti (1939). *Türk Dilinin Bünyesine Dair*, İstanbul: Varlık 134.
- BAYAT, Fuzuli ve ALİYEVA, Minara Esen (2008). *Eski Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- BAYAT, Fuzuli ve ALİYEVA, Minara Esen (2008). *Orta Türkçe Sözlük*, İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- BERDAK, Yusuf ve TULUM, Mehmet Mâhur (1994). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- BRETON, Roland J. L. (2007). *Dünya Dilleri Atlası*, İstanbul: NTV Yayınları.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1934). *Uygur Sözlüğü*, İstanbul: Burhanettin Matbaası.
- ÇAĞATAY, Saadet (1972). *Türk Lehçeleri Örnekleri II*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2000). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- EKER, Süer (2005). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (2007). *Türk Lehçeleri Grameri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- GABAIN, A. Von (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev.: Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- GURBANPESOV, A. ve ATABEYEV, A. (1995). *Çağdaş Türkmen Şiirlerinden Örnekler*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- HACALOĞLU, Recep Albayrak (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu: Güney Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KÂŞGARLI MAHMÛD (2005). *Divânü Lügâti't-Türk*, Çev.: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- KOCALOĞLU, Timur vd. (1992). *Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- KOMİSYON (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MAKAS, Zeynelabidin (1992). *Çağdaş Azerbaycan Şiiri Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- NASKALİ, Emine Gürsoy ve DURANLI, Muvaffak (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (2006). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim (1997). *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Ankara: TDK Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU, Büyük Türkçe Sözlük, <http://tdkterim.gov.tr/bts/>, (ET: 20.06.2012)
- TÜRK DİL KURUMU, Türk Lehçeleri Sözlüğü, <http://www.tdk.org.tr/lehceler/>, (ET: 26.06.2012)
- TÜRK DİL KURUMU, Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü, <http://www.tdkterim.gov.tr/ttas/>, (ET: 10.07.2012)
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- YUDAHİN, K. K. (1945). *Kırgız Sözlüğü*, Çev.: Abdullah Taymas, Ankara: TDK Yayınları.